

The Role of Female Representatives in the ۲۳rd of the National Assembly ۱۹۷۱-۱۹۷۵

Morteza Nouraei^۱

Samira Mosayebi^۲

Abstract

The sociopolitical, economical and educational transformations of the ۱۹۵۰s and ۱۹۶۰s under the Pahlavi regime provided an enabling context for advancing women's legal status in Iran. This study critically examines the involvement of female representatives in the twenty-third session of the National Assembly, focusing on their legislative influence regarding women's rights. Framing its inquiry around the question of how women's parliamentary presence shaped the formulation and adoption of gender-related legislation, the research employs qualitative content analysis of official legislative records and parliamentary debates. Findings indicate that women legislators contributed substantively to policymaking in the areas of education, employment, and family welfare, while also expanding their roles within specialized committees. Nonetheless, entrenched structural constraints, prevailing sociocultural norms, and political resistance continued to obstruct the comprehensive realization of women's rights. By addressing an overlooked dimension in the historiography of gender and governance in modern Iran, this study offers the first focused, evidence-based rights of women's parliamentary assembly during this legislative term.

Keywords: Iran, National Assembly, Female Representatives, Women's Rights, Legislation

Introduction

The presence of women in political, social, and legal field has long served as a critical indicator of national development. In modern Iran, particularly following the Constitutional Revolution, women's participation in policymaking processes has undergone substantial shifts. The reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi marked a turning point in this path, as socio-economic reforms facilitated women's gradual integration into formal legislative bodies. Among the most visible outcomes of these reforms was the incremental inclusion of women in the National Assembly, reflecting broader social transformations. This study aims to offer a focused analysis of the role played by female legislators in advocating for, initiating, and passing legislation related to women's rights during the twenty-third term of the National Assembly.

Regarding the various studies which addressed the Iranian parliament, only a few have directly informed the present research. Zahra Shajeei (۱۹۹۳) examined the characteristics of parliamentary representatives using both quantitative and qualitative methods; however, her analysis lacked clear gender-based distinctions for the post-inclusion period and did not offer an exclusive investigation into women's legislative performance. Simin

^۱ Professor of History, Department of History & Iranology, University of Isfahan, Isfahan, Iran, (Corresponding Author) m.nouraei@ltr.ui.ac.ir.

^۲ MA in history of Iran, University of Isfahan, Isfahan, Iran, mosayebisamira۱۹۹@gmail.com,

Received: ۲۰۲۵/۰۵/۰۴ , Accepted: ۲۰۲۵/۰۸/۰۴

Hajipour Sardouie (۲۰۱۹) also explored women's political presence in Iran more broadly, without focusing on a specific parliamentary term. Rostami et al. (۲۰۲۲) analyzed the legal and social context of the Family Protection Law—one of the most significant pieces of legislation concerning women's rights but did not consider the role or contributions of female representatives in the ۲۳rd National Assembly.

Materials & Methods

This study adopts a qualitative content analysis methodology to examine the legislative role of female representatives during the twenty-third term of the National Assembly (۱۹۷۱–۱۹۷۵). The research population comprises all legal enactments and official parliamentary transcripts from this period that pertain to women's rights, specifically in the areas of family, employment, and education. Data collection was conducted through systematic examination of the parliamentary records and approved legislations of the specified term. The study analytically assessed the content of both enacted laws and parliamentary debates to identify the extent and nature of women legislators' contributions to the legislative process concerning gender-related issues.

Discussion & Results

One of the key findings of this study is the notable increase in the number of female representatives during the twenty-third parliamentary term, reaching a total of ۱۸. This expansion in women's parliamentary presence contributed to a more favorable environment for initiating and shaping legislation concerning women's rights during the late Pahlavi period. Despite this numerical growth, women's participation in high-impact parliamentary committees—such as Budget, Economy, Industry, and National Security—remained minimal. This limited presence suggests a prevailing orientation toward domains traditionally linked to women's roles, including education, health, and family affairs. In terms of legislative outcomes, female representatives actively supported several state-sponsored bills that resulted in landmark reforms: the ۱۹۷۴ Family Protection Law, the Free Education Act, and legislation related to employment justice, including Iran's accession to ILO Convention No. ۱۰۰ and the Women's Social Services Law. However, women parliamentarians exhibited limited legislative autonomy and did not initiate independent bills. Their involvement, while symbolically and politically significant, remained largely auxiliary in nature.

Conclusion

The findings of this study indicate that the relative growth in women's parliamentary representation during the twenty-third term exerted a measurable influence on the direction and substance of legislation in key domains such as education, employment, and family law. Notable legal advancements during this period included the enactment of the Family Protection Law, legislation on women's social services, the equal remuneration law, free public education, and legal provisions for the guardianship of orphans. Nonetheless, the numerical increase in female legislators did not necessarily lead to a proportional enhancement of their institutional power. Women's legislative engagement largely aligned with the overarching policy orientation of the Pahlavi regime, and their individual assembly in initiating independent legislative proposals remained constrained.

Despite certain progressive legal reforms, enduring patriarchal structures, the centralized nature of political authority, and the lack of institutional support systems continued to hinder women's effective influence in legislative affairs. This study recommends that future research adopt interdisciplinary frameworks to examine the cultural and psychological dimensions of women's political participation in historical and contemporary contexts.

Bibliography

Books:

- Sanasarian, Eliz. (۲۰۰۵). The Women's Rights Movement in Iran: Mutiny, Decline and Suppression from ۱۹۰۱ to the ۱۹۷۹ Revolution. Translated by Noushin Ahmadi Khorasani, Tehran: Akhtaran. [In Persian]
- Shajee, Zahra. (۱۹۹۳). Iran's Political Elites From the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution, Vol. ۴, Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Hajipour Sardue, Simin. (۲۰۱۹). Women and Political Participation, Tehran: Zehn Aaviz. [In Persian]
- Hezb Iran Novin be Revayat-e Asnad-e SAVAK, (۲۰۰۵), Vol. ۴, Center for Historical Documents of the Ministry of Intelligence. [In Persian]
- Fathi, Maryam. (۲۰۰۴). Kanoun-e Banovan: With an Approach to the Historical Roots of the Women's Movement in Iran, Tehran: Institute for Iranian Contemporary Historical Studies. [In Persian]
- Farhang-e Ghahremani, Ataollah. (۱۹۷۷). Names of the National Assembly Representatives from the Beginning of the Constitutional Period to the ۲۴th Legislative and the Senators in Seven from ۱۹۲۹ to ۱۹۷۷. [In Persian]
- Kar, Mehrangiz. (۲۰۰۰). Women's Political Participation; Barriers and Opportunities, Tehran: Roshangaran va Motale'at-e Zanan. [In Persian]
- Hashemi, Seyed Mohammad. (۲۰۰۷). Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran, Vol. ۲, ۱۵th Edition, Tehran: Mizan. [In Persian]
- Rostami, Tayebah and Morteza Nouraei and Nozhat Ahmadi. (۲۰۲۲). Role of Poets in the Emergence and Spread of Shiite Beliefs in the Timurid Period. Journal of Iranian Islamic Period History, Vol. ۱۴, No. ۳۵. [In Persian]
- Arabmazar, Abbas and Mohammad Sadegh Alipour and Yaser Zare'nia Kouki. (۲۰۱۵). An Analysis of socio-Economic factors affecting The Women Employment in Iran. Journal of Economics and Modeling, Vol. ۴, No. ۱۷ & ۱۸. [In Persian]
- Alam, Mohammadreza and Mona Hamidi Nasab and Samira Hezbavi. (۲۰۱۱). Women and Political Participation, Journal of Women and Culture, Scientific and Research Quarterly, Vol. ۳, No. ۹. [In Persian]
- Keshtiara, Kimia and Morteza Nouraei and Ali Akbar Jafari. (۲۰۲۱). Evaluation of the National Council's Approach towards Development Programs (۱۹۴۸-۱۹۷۷). Journal of Iranian Islamic Period History, Vol. ۱۳, No. ۳۱. [In Persian]

Newspapers

- Salnameh-ye Zanan-e Iran, Tehran, March ۱۹۶۷. [In Persian]
- Ettela'at Newspaper, No. ۱۳۵۹۵, ۱۲ September ۱۹۷۱. [In Persian]
- Ettela'at Newspaper, No. ۱۳۶۱۴, ۴ October ۱۹۷۱. [In Persian]
- Ettela'at Newspaper, No. ۱۴۰۵۳, ۱۸ March ۱۹۷۳. [In Persian]
- Ettela'at Newspaper, No. ۱۴۳۸۰, ۱۶ April ۱۹۷۴. [In Persian]
- Ettela'at Newspaper, No. ۱۴۴۴۵, ۱ July ۱۹۷۴. [In Persian]
- Ettela'at Newspaper, No. ۱۴۵۵۰, ۴ November ۱۹۷۴. [In Persian]
- Ettela'at Newspaper, No. ۱۴۶۲۶, ۴ February ۱۹۷۵. [In Persian]
- Ettela'at Newspaper, No. ۱۴۶۰۱, ۵ January ۱۹۷۵. [In Persian]
- Ettela'at Newspaper, No. ۱۳۵۸۵, ۳۱ August ۱۹۷۱. [In Persian]

Documents

- Public Relations Office of the National Assembly. (۱۹۷۲-۱۹۷۴). Proceedings of the ۲۳rd Session of the National Assembly: Sessions ۳۲, ۵۸, ۷۸, ۱۱۴, ۱۶۷, ۱۷۴, and ۱۹۰. Tehran, Iran. [In Persian]
- Research Center of the Islamic National Assembly. (۲۰۲۴, June ۱۱). Law on the accession of the Imperial Government of Iran to Convention No. ۱۰۰ concerning equal remuneration for men and women workers for work of equal value (۱۹۷۲). rc.majlis.ir. [In Persian]
- Research Center of the Islamic National Assembly. (۲۰۲۴, June ۱۱). Law on the amendment of certain articles of the Women's Social Services Act (۱۹۷۲). rc.majlis.ir. [In Persian]
- Research Center of the Islamic National Assembly. (۲۰۲۴, June ۱۱). Women's Social Services Act (۱۹۶۸). rc.majlis.ir. [In Persian]
- Research Center of the Islamic National Assembly. (۲۰۲۴, June ۱۱). Law on the amendment of certain articles of the Women's Social Services Act (۱۹۷۲). rc.majlis.ir. [In Persian]
- Research Center of the Islamic National Assembly. (۲۰۲۴, June ۱۱). Law on the amendment of the Women's Social Services Act (۱۹۷۴). rc.majlis.ir. [In Persian]
- Research Center of the Islamic National Assembly. (۲۰۲۴, June ۱۱). Law on the establishment of healthcare services for first-degree family members of officers and employees of the Imperial Army, Gendarmerie, and National Police (۱۹۷۲). rc.majlis.ir. [In Persian]
- Research Center of the Islamic National Assembly. (۲۰۲۴, June ۱۱). Statute of the Educational Fund for Workers' Children (۱۹۷۳). rc.majlis.ir. [In Persian]
- Research Center of the Islamic National Assembly. (۲۰۲۴, June ۱۱). Law on the provision of facilities and means for the education of Iranian children and youth (۱۹۷۴). rc.majlis.ir. [In Persian]
- Research Center of the Islamic National Assembly. (۲۰۲۴, June ۱۱). Family Protection Law (۱۹۷۴). rc.majlis.ir. [In Persian]
- Research Center of the Islamic National Assembly. (۲۰۲۴, June ۱۱). Law on the protection of orphaned children (۱۹۷۴). rc.majlis.ir. [In Persian]
- Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic National Assembly. (۲۰۲۵, April ۱۲). Persian parliamentary documents. [<https://arian.ical.ir/>]. [In Persian]

Interviews

- Ebtahaj Samiei, Nire (Interviewee), & Samiei, Shirin (Interviewer). (۱۹۸۴, June ۴). Oral history interview. Foundation for Iranian Studies. <https://fis-iran.org/fa/oralhistory>. [in Persian]
- Dolatshahi, Mehrangiz (Interviewee), & Samiei, Shirin (Interviewer). (۱۹۸۴, August ۲۲). Oral history interview. Foundation for Iranian Studies. <https://fis-iran.org/fa/oralhistory>. [in Persian]
- Reid, Elizabeth (Interviewee), & Afkhami, Mahnaz (Interviewer). (۱۹۸۸, April ۱۴). Oral history interview. Foundation for Iranian Studies. <https://fis-iran.org/fa/oralhistory>

English sources

- Afkhami, M. (۲۰۲۰). Reforming Family Law: How Women's Groups Are Confronting Exclusion, Injustice and Violence Against Women. Women's Learning Partnership (WLP) & Georgetown Institute for Women, Peace and Security (GIWPS). <https://giwps.georgetown.edu/resource/reforming-family-law>.
- Asiedu, E., Branstetter, C., Gaekwad-Babulal, N., & Malokele, N. (n.d). The effect of women's representation in parliament and the passing of gender sensitive , University of Kansas; American Institutes for Research; State University of New York at Fredonia. Retrieved from <https://www.aeaweb.org/conference/۲۰۱۸/preliminary/paper/an%۲۰Eb%۲۰h>.

-Hoodfar, H. (۱۹۹۹). The Women's Movement in Iran: Women at the Crossroads of Secularization and Islamization. Grabels Cedex, France: Women Living Under Muslim Laws.

-Keddie, N. R. (۲۰۰۰). Women in Iran since ۱۹۷۹. Social Research, ۶۷(۲), ۴۰۵-۴۳۸.

-Maguire, S. (۲۰۱۸). Barriers to Women Entering Parliament and Local Government. IPR Report, University of Bath.

-Sarangi, Subrat; Singh, R K Renin; Thakur, Barun Kumar (۲۰۲۳) : Interrelationship between share of women in parliament and gender and development: A critical analysis, Administrative Sciences, ISSN ۲۰۷۶-۳۳۸۷, MDPI, Basel, Vol. ۱۳, Iss. ۴, pp. ۱-۱۵, <https://doi.org/۱۰.۳۳۹۰/admsci۱۳۰۴۰۱۰۶>.

نقش نمایندگان زن در دوره بیست و سوم مجلس شورای ملی ۱۳۵۴-۱۳۵۰

دکتر مرتضی نورائی^۳

سمیرا مسیبی^۴

چکیده

تحولات اجتماعی، اقتصادی و آموزشی دهه های ۳۰ و ۴۰ شمسی در دوران پهلوی، زمینه را برای بهبود حقوق زنان فراهم کرد. با توجه به اهمیت قانون گذاری در ارتقای جایگاه زنان، این پژوهش با هدف بررسی نقش مجلس بیست و سوم شورای ملی در تصویب قوانین مرتبط با حقوق زنان انجام شد. سؤال اصلی پژوهش این است که؛ حضور نمایندگان زن در این مجلس چه تأثیری در فرآیند طرح و تصویب قوانین حوزه حقوق زنان داشته است؟ روش پژوهش مبتنی بر تحلیل محتوای مصوبات قانونی و مشروح مذاکرات مجلس است. نتایج نشان می دهد حضور نمایندگان زن در این دوره، ضمن افزایش مشارکت آنان در کمیسیون های تخصصی، در تصویب قوانین مؤثر در حوزه های آموزش، اشتغال و حمایت از خانواده نقش آفرین بوده است. با این حال، موانع ساختاری، نگرش های فرهنگی سنتی و مقاومت های سیاسی همچنان مانع تحقق کامل حقوق زنان محسوب می شدند. این پژوهش برای نخستین بار به طور تحلیلی به نقش این نمایندگان پرداخته است.

کلید واژه ها: ایران، مجلس شورای ملی، زنان نماینده، حقوق زنان، قانون گذاری

^۳ استاد تمام گروه تاریخ و ایرانشناسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، (نویسنده مسئول)، m.nouraei@ltr.ui.ac.ir

^۴ کارشناس ارشد تاریخ ایران، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، mosayebisamira199@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۳

۱. مقدمه

نقش و جایگاه زنان در عرصه های سیاسی و اجتماعی به عنوان یکی از شاخص های مهم توسعه یافتگی جوامع مدنظر قرار گرفته است. نبود مشارکت مؤثر زنان در نهادهای تصمیم گیر، از جمله مجالس قانون گذاری، می تواند روند تدوین قوانین منسجم و متوازن، به ویژه در حوزه های مرتبط با زنان و کودکان را با چالش های بیشتری مواجه سازد. در بستر تحولات تاریخی ایران، به ویژه ادوار پسا مشروطه، زنان بتدریج کم و بیش جایگاهی در ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی باز یافتند. یکی از مقاطع مهم در این زمینه، دوره بیست و سوم مجلس شورای ملی است که از حیث تعداد نمایندگان زن و کیفیت مشارکت آنان در فرآیندهای قانون گذاری، قابل توجه می باشد. در این دوره، حضور زنان در کمیسیون ها و حمایت از لایحه های قانونی مرتبط با آموزش، اشتغال و حمایت از خانواده، زمینه ساز مشارکت مؤثر آنان در ارتقای موقعیت حقوقی و اجتماعی ایشان شد. در رابطه با مجلس، تحقیقات ارزشمندی صورت گرفته که در پژوهش حاضر هم برخی از آنان تا حدودی مورد استفاده قرار گرفته اند. با توجه به اینکه ذکر نام همه آنها در اینجا ممکن نیست، به برخی از آنها اشاره می شود. زهرا شجیعی (۱۳۷۲)؛ اگرچه به بررسی ویژگی های نمایندگان مجلس به صورت کمی و کیفی توجه شده؛ اما اطلاعات مربوط به دوره های پس از ورود زنان به مجلس، فاقد تفکیک دقیق جنسیتی بوده و تحلیلی مستقل از عملکرد قانون گذارانه زنان ارائه نداده است. سیمین حاجی پور ساردویی (۱۳۹۸)؛ نیز به صورت کلی به موضوع حضور زنان در عرصه سیاست ایران پرداخته است. رستمی و دیگران (۱۴۰۲)؛ نیز به بررسی زمینه های قانونی و اجتماعی قانون حمایت از خانواده، که یکی از مهمترین لوایح مرتبط با حقوق زنان است پرداخته اند؛ اما بر عملکرد زنان نماینده و مشارکت آن ها در مجلس بیست و سوم تمرکز ندارد. از این رو، پژوهش حاضر با روش تحلیل محتوای کیفی انجام شده و بر مصوبات قانونی و مشروح مذاکرات رسمی مجلس شورای ملی در دوره بیست و سوم (۱۳۵۰-۱۳۵۴) تمرکز دارد. داده های اصلی تحقیق شامل مصوبات قانونی است که به طور مستقیم به حقوق زنان در حوزه های خانواده، اشتغال، آموزش و خدمات اجتماعی مرتبط بوده اند. این رویکرد، ضمن تکمیل خلأ های مطالعات گذشته به تحلیل تفصیلی از این دوره مشخص می پردازد. دوره ای که زمینه ساز مشارکت بانوان در فرایند قانون گذاری در ایران معاصر بود.

مشارکت سیاسی زنان ایرانی در دو سطح بررسی می شود؛ نخست، حضور فعال آنان در عرصه های عمومی، از دوران مشروطه تا انتخابات ۱۳۴۲؛ دوم، نقش آفرینی در سطح نخبگان، شامل نمایندگی مجلس، مناصب دولتی و

ساختار قضائی، که بیانگر تلاش زنان برای تأثیر گذاری سیاسی و اجتماعی است (کار، ۱۳۷۹: ۱۳۱-۱۳۰). مهم ترین مانع حضور زنان در مناصب دولتی، فرهنگ مردسالارانه و باورهای سنتی بوده که توانمندی زنان را نادیده گرفته و آنان را به نقش های خانوادگی محدود می کرد و موجب چالش های جدی در مشارکت سیاسی آنان می شد (علم و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۰۲).

با وجود این موانع، در مجلس بیست و سوم ۱۸ زن با تحصیلات و تخصص حضور یافتند که در تصویب قوانین مرتبط با بهبود وضعیت زنان نقش داشتند. اما عواملی مانند تبعیض های قانونی (مثلاً در حضانت و چند همسری)، ضعف نظارت، و تفسیر سنتی قوانین، مانع تحقق کامل حقوق زنان می شد و فاصله ای میان نیازهای زنان و قوانین ایجاد کرده بود. کلیشه های جنسیتی نیز عملاً از مشارکت فعال زنان جلوگیری می کردند. دستیابی به تعادل بین کار و زندگی، به ویژه در میان زنان؛ همچنین در میان اعضای شورا و نمایندگان مجلس مرد، زمانی که این نقش ها مستلزم ساعات کاری نامنظم و طولانی باشد، به عنوان مانعی مهم برای انتخاب و حفظ شغل زنان در عرصه سیاست ذکر می شد. این امر به ویژه در مورد افراد دارای خانواده و وابستگان برای نامزدهای احتمالی نمایندگی نیز مطرح بود (Maguire, ۲۰۱۸: ۳۳).

بررسی های تطبیقی نشان داده که افزایش حضور زنان در پارلمان ها، اغلب با تصویب قوانینی همراه بوده که حساسیت بیشتری نسبت به مسائل اجتماعی و حقوقی زنان دارند. برای مثال، در کشورهایی که زنان سهم بیشتری در مجالس دارند، قوانین مربوط به خشونت خانگی، حقوق خانواده و حمایت اجتماعی با نرخ بالاتری تصویب می شوند (Asiedu et al. n.d: ۱).

در دوره رضاشاه، اصلاحات حقوق زنان آغاز شد که شامل آموزش دختران و اصلاح قوانین ازدواج بود. در این زمینه، کانون بانوان ایران در ۲۲ اردیبهشت ۱۳۱۴ش با دستور رضاشاه و دعوت علی اصغر حکمت، وزیر معارف، تأسیس شد (حاجی پور ساردویی، ۱۳۹۸: ۱۱۶). این نهاد با حمایت دولت و در راستای اهداف حکومت پهلوی، کشف حجاب را هدف اصلی خود قرار داد و ابتدا توسط هاجر تربیت و سپس صدیقه دولت آبادی اداره می شد. کانون با برگزاری سخنرانی، کلاس آموزشی، ترویج ورزش، حمایت از مادران بی بضاعت و مصرف داخلی، به بزرگ ترین تشکل زنان با بیش از پنجاه شعبه تبدیل شد. هرچند غیر سیاسی معرفی می شد، اما عملاً ابزار اجرای سیاست کشف حجاب بود و زنان عضو، به ویژه فرهنگیان، با کنار گذاشتن چادر زمینه تغییرات اجتماعی را فراهم کردند. پس از رسمی شدن کشف حجاب در ۱۳۱۵ش، کانون به نهادی صرفاً فرهنگی-تربیتی تبدیل شد (فتحی، ۱۳۸۳: ۱۳۰-۱۳۲). در میان سال های سلطنت محمدرضا شاه تا کودتای ۱۳۳۲، ایران با تحولات سیاسی بزرگی مانند تشکیل جمهوری های خود مختار آذربایجان و کردستان و نهضت ملی شدن صنعت نفت مواجه بود. این تحولات، که بخشی از بازگشت به حکومت مشروطه پس از دوران استبدادی رضاشاه به شمار می رفت، فضای باز تری برای مشارکت سیاسی فراهم آورد. در این فضای جدید، زنان که پیش تر در انقلاب مشروطه و پس از آن نیز

کنشگری سیاسی را تجربه کرده بودند، بار دیگر امکان نقش آفرینی یافتند. برای نمونه، اعطای حق رأی به زنان در جمهوری خود مختار آذربایجان، نخستین تجربه مشارکت انتخاباتی آنان در تاریخ ایران بود (Keddie, ۲۰۰۰: ۴۰۵).

در همین دوره، سیاست تمرکز و همبستگی میان انجمن ها و سازمان های زنان پیگیری شد. برخلاف دوره رضاشاه که همکاری زنان با دولت کم و بیش جنبه ای تحمیلی داشت، محمدرضا شاه آنان را به سازماندهی متمرکز تشویق می کرد. تمامی تشکل های زنان، هرچند غیررسمی ممنوع نشده بودند؛ اما برای تداوم فعالیت ملزم به عضویت در «شورای عالی جمعیت زنان ایران» بودند که تنها مرجع قانونی شناخته می شد. بدین ترتیب، رویکرد شاه گرچه به ظاهر ملایم تر از اجبار علنی رضاشاه بود، اما همچنان با فشار و محدودیت همراه بود (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۱۲۶). در ساختار سازمان زنان ایران، ترکیبی از نهادهای صنفی، خیریه، آموزشی و اجتماعی حضور داشت که در قالب برنامه هایی مشخص، به آموزش زنان، افزایش مشارکت اجتماعی و سیاسی زنان، و تقویت فعالیت های داوطلبانه می پرداختند. این سازمان با برگزاری جلسات سخنرانی و آموزش های مهارتی را سامان دهی می کرد (اطلاعات، ۱۳۵۳، ش ۱۴۶۲۶: ۷).

۲. اصلاحات و فضای باز سیاسی

در دهه ۱۳۴۰، مسئله حقوق زنان در کانون توجه قرار گرفت. پیش از این حزب توده با ورود هشت نماینده به مجلس در سال ۱۳۲۲ش، کوشید بود خود را پیشگام این حوزه معرفی کند، اما نتوانست دستاوردی ملموس ارائه دهد. با این حال، این حزب در مجامع بین المللی از نابرابری حقوقی زنان در خانواده انتقاد کرد؛ چنان که نماینده ایران در کنگره جهانی زنان اعلام داشت زنان ایرانی از منظر حقوق خانوادگی در حکم بردگان هستند و قوانین مدنی حق برای آنان قائل نیستند (رستمی و دیگران، ۱۴۰۱: ۹۹-۱۰۰).

در پی اعتراضات نسبت به محرومیت زنان از شرکت در فرایند دوم سال ۱۳۴۱، حق رأی و نامزدی انتخاباتی به آنان اعطا شد؛ اقدامی که در قالب اصلاحات «انقلاب سفید» و دگرگونی های ساختاری دهه ۴۰ تعریف می شود (دولتشاهی، ۱۹۸۴: ۱۴۲). این اصلاحات با عنوان «انقلاب شاه و ملت»، از جمله شامل اعطای حقوق سیاسی به زنان، برنامه هایی همچون اصلاحات ارضی، سهم کردن کارگران در سود کارخانجات، و گسترش خدمات بهداشتی و آموزشی در مناطق روستایی بود (اطلاعات، ۱۳۵۰، ش ۱۳۵۹۵: ۹). اصلاح قانون انتخابات و حذف واژه «ذکور» نیز زمینه ساز ورود زنان به عرصه انتخابات مجلس بیست و یکم را فراهم کرد.

در ادامه این روند، آیین نامه ای در مرداد ۱۳۴۲، امکان فعالیت رسمی نهادهای زنان در انتخابات را فراهم ساخت. با تشکیل «کنگره آزاد زنان و مردان» و حمایت دولت، شش زن شامل نیره ابتهاج سمیعی، هاجر تربیت، مهرانگیز دولتشاهی، فرخرو پارسا، شوکت ملک جهانبانی و نزهت نفیسی به عنوان نخستین نمایندگان زن وارد مجلس شدند (فرهنگ قهرمانی، ۱۳۵۶: ۲۶۹-۲۷۴). در همین مجلس، لایحه حمایت از خانواده به تصویب رسید؛ طرحی که متأثر از حمایت های فرح و تلاش فعالان حقوق زنان بود (رستمی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۰۲). اشرف پهلوی نیز با تأکید بر

ضرورت برابری حقوقی فارغ از هرگونه تبعیض، سازمان زنان ایران را نهادی برای احیای حقوق اجتماعی زنان در پاسخ به تحولات جامعه معرفی کرد (سالنامه زنان، ۱۳۴۵: ۱۴۰-۱۳۹). در دهه ۵۰ شمسی، سازمان زنان ایران گام‌هایی برای تقویت بیشتر همکاری‌های بین‌المللی برداشت؛ براساس گزارش الیزابت رید، مشاور بین‌المللی حوزه زنان، یکی از مأموریت‌های اصلی او در ایران، کمک به راه‌اندازی مرکز آموزش و پژوهش منطقه‌ای برای آسیا و اقیانوسیه و تداوم همکاری با کمیسیون مقام زن سازمان ملل بود. او در مذاکرات اولیه با هیئت ایرانی در بانکوک شرکت کرد و به عنوان مشاور، پیش‌نویس نخست طرح تأسیس مرکز را تدوین نمود (۱۶-۱۷: Reid, ۱۹۸۸).

در مجلس بیست و دوم (۱۳۴۶-۱۳۵۰)، هفت زن از جمله نیره سعیدی، هما زاهدی، شوکت ملک جهانبانی، صدرالملوک بزرگ‌نیا، نیره ابتهاج سمیعی، هاجر تربیت و مهرانگیز دولت‌شاهی به مجلس راه یافتند. در این دوره، تصویب قوانینی چون خدمات اجتماعی زنان و حمایت از کودکان و کارمندان، گامی مؤثر در ارتقای مشارکت و شرایط اجتماعی زنان بود (فرهنگ قهرمانی، ۱۳۵۶: ۲۸۶-۲۹۲).

۳. انتخابات مجلس بیست و سوم و حضور نمایندگان زن

در مجلس بیست و سوم، شمار نمایندگان زن به ۱۸ نفر رسید که بطور عمده از حزب ایران نوین بودند. تنوع جغرافیایی آنان، از جمله نمایندگانی از گرگان، اردبیل، خواف و فسا، می‌تواند گویای گسترش جغرافیای مشارکت سیاسی زنان باشد (حاجی‌پور ساردویی، ۱۳۹۸: ۱۲۹). با این حال، اصلاحات دهه‌های ۳۰ و ۴۰ عمدتاً از بالا تحمیل می‌شد و کم و بیش به دلیل عدم همراهی اجتماعی فراگیر، به پاره‌ای مقاومت‌ها در برابر تغییرات ساختاری می‌انجامید. در عین حال افزایش شمار زنان در مجلس بیست و سوم، لزوم تحلیل دقیق‌تر مشارکت سیاسی آنان را آشکار می‌سازد. این مجلس با ریاست عبدالله ریاضی در شهریور ۱۳۵۰ آغاز به کار کرد و با تصویب ۶۳۱ قانون، حزب ایران نوین را با ۲۳۰ کرسی در موقعیت اکثریت قرار داد (فرهنگ قهرمانی، ۱۳۵۶: ۲۹۸-۳۱۵)، هرچند مشارکت رأی‌دهندگان تنها ۳۵ درصد بود که می‌تواند حاکی از بی‌اعتمادی عمومی نسبت به فرآیند انتخابات و فضای بسته سیاسی آن زمان باشد.

حزب ایران نوین با تشکیل نهادهایی مانند شورای عالی زنان و جمعیت زنان کارمند، و با بهره‌گیری از وعده و برنامه‌های اجتماعی، تلاش کرد مشارکت زنان را در راستای اهداف سیاسی خود را افزایش دهد. با وجود انتقادات نسبت به ماهیت دولتی نامزدها، این حزب توانست تمامی ۱۸ کرسی زنان را کسب کند؛ موفقیتی که گفته می‌شود بیشتر حاصل تلاش حاکمیت برای مشروعیت بخشی سیاسی بود تا انعکاس خواست عمومی (حزب ایران نوین به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۴، جلد ۴: ۶۱-۶۰). شمار زنان از ۱۶ نفر در آغاز دوره، با ورود طلعت اسدی خزیمه (۱۳۵۱) و مهین دخت گرگانی (۱۳۵۳) به ۱۸ نفر رسید (فرهنگ قهرمانی، ۱۳۵۶: ۳۱۳).

جدول ۱. اسامی نمایندگان زن مجلس بیست و سوم

ردیف	نام نماینده	حوزه انتخابیه	کمیسیون های محل فعالیت	مدرک تحصیلی
۱	مهر آفاق آصف زاده	آبادان	کمیسیون امور استخدام و سازمان ها کمیسیون امور خارجه	دکتری روانشناسی
۲	نیره ابتهاج سمیعی	رشت	کمیسیون امور خارجه کمیسیون علوم و آموزش عالی	لیسانس زبان انگلیسی
۳	طلعت اسدی	دره گز	-	سیکل
۴	ایران دخت اقبال	گناباد	کمیسیون همکاری مجلسین	دیپلم
۵	عاطفه امیر ابراهیمی	بافت	کمیسیون برنامه کمیسیون علوم و آموزش عالی	لیسانس پرستاری و مامائی
۶	صدر الملوک بزرگ نیا	خواف	کمیسیون آبادانی و مسکن کمیسیون علوم و آموزش عالی	دیپلم
۷	فاطمه پیرنیا	اصفهان	کمیسیون امور خارجه کمیسیون پست و تلگراف	دیپلم
۸	مهرانگیز دولتشاهی	کرمانشاه	کمیسیون برنامه کمیسیون همکاری مجلسین	دکتری علوم اجتماعی و سیاسی
۹	هما زاهدی	همدان	کمیسیون امور خارجه کمیسیون فرهنگ و هنر	دیپلم
۱۰	پریوش سرخوش	تهران	کمیسیون رسیدگی به سوالات کمیسیون کار و امور اجتماعی	دکتری دندانپزشک لیسانس جامعه شناسی
۱۱	نیره سعیدی (میر فخرایی)	تهران	کمیسیون اطلاعات کمیسیون امور خارجه	فوق دیپلم زبان و ادبیات فرانسه
۱۲	مهروش صفی نیا	شمیرانات	کمیسیون آموزش و پرورش کمیسیون امور خارجه	لیسانس زبان فرانسه و انگلیسی کارشناسی حقوق و علوم سیاسی
۱۳	مهین صنیع	بابل	کمیسیون علوم و آموزش عالی کمیسیون فرهنگ و هنر	دکتری زبان و ادبیات فارسی

۱۴	ملکه طالقانی	تهران	کمیسیون آموزش و پرورش کمیسیون علوم و آموزش عالی	دکتری زبان و ادبیات فارسی
۱۵	مهین دخت گرگانی	گرگان	کمیسیون بهداری	دکتری پزشکی
۱۶	مهین دخت مزارعی	فسا	کمیسیون آموزش و پرورش کمیسیون تعاون و امور روستاها	لیسانس ادبیات و علوم تربیتی
۱۷	شوکت ملک جهانبانی	تهران	کمیسیون آموزش و پرورش	دیپلم
۱۸	ژاله ضرابی	کاشان	کمیسیون بهداری کمیسیون فرهنگ و هنر	لیسانس زبان انگلیسی

(منبع: فرهنگ قهرمانی، ۱۳۵۶: ۲۹۸-۳۱۰؛ اسناد پارلمانی فارسی، ۱۴۰۴: arian.ical.ir)

بررسی ترکیب عضویت نمایندگان زن در مجلس بیست و سوم شورای ملی نشان می‌دهد که تمرکز عمده فعالیت آنان در کمیسیون های امور خارجه، بهداری و آموزش بوده است. این تمرکز، بازتابی از نقش آفرینی سنتی زنان در حوزه های نرم و اجتماعی است؛ حوزه هایی که از دیرباز با ویژگی های جنسیتی خاصی شناخته شدند. تبدیل جنسیت به یکی از محورهای اصلی سیاست گذاری، زمانی معنا پیدا می‌کند که مسئله برابری جنسیتی در ساختارهای تصمیم گیری به عنوان یک اولویت واقعی مورد توجه قرار گیرد. چنین رویکردی می‌تواند موجب تقویت حضور زنان در فرآیندهای قانون گذاری و نظارتی شود و مشارکت آنان را از حالت نمادین به سطحی مؤثر و نظاممند ارتقاء دهد. در برخی کمیسیون ها حضور زنان بسیار اندک و در برخی دیگر، به کلی غایب بودند. بخشی از این وضعیت به دلیل ماهیت محتوایی کمیسیون ها است که بطور عمده بر مسائل اجتماعی، فرهنگی و آموزشی تمرکز دارند و از نظر عرفی، زنان تمایل بیشتری به مشارکت در آنها نشان می‌دادند. افزون بر این، گفته می‌شود برخی موانع قانونی و سیاست گذاری ها نیز در محدود سازی ورود زنان به کمیسیون های کلیدی نقش داشتند (حاجی‌پور ساردویی، ۱۳۹۲: ۲۶۲).

در این مجلس بیشتر زنان در کمیسیون های فرهنگی، آموزشی و اجتماعی فعالیت داشتند، در حالی که در حوزه هایی چون اقتصادی، صنعت یا امنیت ملی، اثری از حضور آنان دیده نمی‌شود. این الگوی توزیع، بازتابی از تقسیم بندی سنتی جنسیتی در ساختار سیاسی و قانون گذاری کشور بود (همان: ۲۶۴). از جمله اولین زنانی که به دلیل همکاری با سازمان اصل چهار ترومن در کمیسیون برنامه حضور داشت، مهرانگیز دولتشاهی بود (کشتی آرا و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۵۷). این توزیع نامتوازن، گواهی بر آن است که نگاه غالب به نقش زنان در عرصه قانون گذاری، همچنان معطوف به حوزه هایی نظیر فرهنگ، آموزش و بهداشت بوده و ساختار سیاسی هنوز آمادگی پذیرش زنان در موقعیت های تصمیم گیری راهبردی مانند بودجه، اقتصاد یا امور کشور را نداشته است. با این وجود، همان حضور محدود نیز در برخی زمینه ها به همراه تغییر نگرش های اجتماعی، بستر های مناسبی برای تدوین و

تصویب قوانین مؤثرتر در حوزه مسائل زنان و خانواده فراهم آورد. در ادامه، به بررسی بیشتر این مصوبات و تأثیر حضور زنان بر روند تصویب آنها پرداخته خواهد شد.

۴. قوانین حوزه خانواده و حضانت فرزند

در مجلس بیست و سوم شورای ملی، مجموعه ای از قوانین با هدف حمایت از نهاد خانواده، ارتقاء وضعیت حقوقی زنان و کودکان، و تأمین عدالت اجتماعی تصویب شد که می توان گفت بازتاب گسترش دیدگاه های رفاه محور در سیاست گذاری اجتماعی بود. در سال ۱۳۵۱، لایحه قانون تأسیس سازمان تأمین خدمات درمانی برای خانواده درجه یک نظامیان به تصویب رسید. این سازمان، زیر نظر وزارت جنگ، مسئولیت ارائه خدمات درمانی، به ویژه در حوزه زایمان و بیماری های عمومی را به همسران و فرزندان نظامیان ارتش، ژاندارمری و شهربانی بر عهده داشت. هزینه های این خدمات از طریق مشارکت دولت، صندوق های بیمه و خود کارکنان تأمین می شد و برای خانواده های شهدای آن زمان کاملاً رایگان بود. این قانون، نه تنها معافیت مالیاتی را برای خدمات مذکور در نظر گرفت؛ بلکه با کاهش فشار مالی، گامی در جهت رفاه خانواده های نظامی برداشت (قانون تأسیس سازمان تأمین خدمات درمانی، ۱۳۵۱، rc.majlis.ir؛ اطلاعات، ۱۳۵۱، ش ۱۴۰۵۳: ۴). در عین حال در بندهای الف و ب ماده ۲ تصریح شد که کارکنان شاغل و بازنشسته ارتش و ژاندارمری باید درصدی از حقوق خود را بطور مستقیم به سازمان پرداخت کنند. این در واقع سهم بیمه شونده تلقی می شد که مجلس آن را به نوعی بار مالی که برخلاف سیاست های رفاهی رایج، بر دوش کارکنان گذاشته می دانست (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی ۱۳۵۱/۹/۲۱، جلسه ۷۸: ۱۵).

در سال بعد، مجلس با تصویب لایحه تأسیس صندوق تأمین آموزش فرزندان کارگران (۱۳۵۲)، گامی دیگر در جهت تحقق عدالت آموزشی برداشت. این صندوق، که زیر نظر وزارت کار فعالیت می کرد، با ساختاری متشکل از هیأت امناء، مدیرعامل و حسابرسی، با بهره گیری از کمک های کارفرمایان، اعتبارات دولتی و کمک های مردمی، وظیفه تأمین هزینه های تحصیل فرزندان خانواده های کارگری را بر عهده گرفت. هدف اصلی این قانون، ارتقاء فرصت های آموزشی برای اقشار کم درآمد و تربیت نیروی انسانی توانمند برای توسعه ملی بود (قانون تأسیس صندوق آموزش فرزندان کارگران، ۱۳۵۲، rc.majlis.ir). این صندوق از شخصیت حقوقی و استقلال مالی و اداری برخوردار بود و اداره آن به هیأتی چند بخشی متشکل از نمایندگان دولت، بازار و نیروی کار سپرده شده بود. هیأت امنای صندوق شامل نمایندگانی از وزارتخانه های اصلی اقتصادی و آموزشی، اتاق بازرگانی و نماینده ای از جامعه کارگری بود. همچنین، مدیرعامل و حسابرس صندوق به صورت رسمی و با تصویب هیأت امناء منصوب می شدند. این طراحی نهادی، نشان از تلاش برای ایجاد الگویی نسبتاً مدرن در سیاست گذاری رفاه بود (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی ۱۳۵۲/۳/۲۹، جلسه ۱۶۴: ۱۳).

لایحه قانون تأمین وسایل و امکانات تحصیل اطفال و جوانان ایرانی در سال ۱۳۵۳ تصویب شد که تحولی بنیادین در زمینه آموزش عمومی به وجود آورد. این قانون، تحصیل را حق همگانی دانسته و خانواده ها را مکلف به ثبت نام فرزندان کرد. وزارت آموزش و پرورش اختیار یافت در صورت کوتاهی والدین، بطور مستقیم اقدام کند و در موارد تخلف، والدین را جریمه یا بازداشت نماید. تحصیل تا پایان دوره متوسطه رایگان اعلام شد و تحصیلات عالی نیز برای داوطلبان متعهد به خدمت، بدون هزینه بود. این قانون با رویکردی ساختاری و عدالت محور، دسترسی برابر به آموزش و جلوگیری از مهاجرت نخبگان را هدف گذاری کرده بود (قانون تأمین وسایل تحصیل، ۱۳۵۳، rc.majlis.ir). در برخی بخش های مذاکرات مربوط به این لایحه، نمایندگان بر این نکته تأکید کردند که رایگان سازی تحصیل صرفاً گام اول است و هدف اصلی باید ایجاد مدارس یکسان با سطح کیفی بالا برای همه اقشار جامعه باشد تا مانع از شکل گیری تبعیض آموزشی شود (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی ۱۳۵۳/۲/۲۶، جلسه ۱۶۷: ۹). از سوی دیگر، قانون با نگاهی حمایتی، دولت را موظف می کرد تا در صورت عدم تمکن مالی والدین، ادامه تحصیل فرزندان را تأمین نماید. همچنین سیاست الزام دانش آموختگان دارای بورسیه به خدمت دولتی، بیانگر تلاش حاکمیت برای ایجاد پیوند میان فرصت های آموزشی و نیازهای توسعه ای کشور بود (اطلاعات، ۱۳۵۳، ش ۱۴۳۸۰: ۴).

یکی از مهم ترین تحولات در حوزه حقوق خانواده، تصویب نهایی لایحه حمایت از خانواده در سال ۱۳۵۳ بود. این قانون ابتدا در سال ۱۳۴۶ مطرح و تصویب شده بود؛ در فرایند تدوین و پیگیری قانون حمایت از خانواده، برخی از نمایندگان زن مجلس، به ویژه در دوره بیست و یکم، با همراهی اعضای همفکر در کمیسیون ها و برگزاری جلسات خصوصی، تلاش داشتند راهکارهای حقوقی را با هماهنگی مقامات قضایی و اجرایی تنظیم کنند. این جلسات با هدف ترمیم چارچوب حقوقی خانواده، اغلب خارج از ساختار رسمی حزبی اما با ابتکار و انسجام عمل گروهی پیگیری می شد و زمینه ساز اصلاحات مهمی در محتوای نهایی قانون شد (ابتهاج سمیعی، ۱۹۸۴: ۱۵). اما نسخه بازنگری شده در مجلس بیست و سوم، تحولی کیفی در قوانین مرتبط با خانواده ایجاد کرد. این قانون شامل ۲۳ ماده، ازدواج مجدد مردان را به موارد خاص و با مجوز دادگاه محدود کرد، سن قانونی ازدواج را برای زنان ۱۸ و برای مردان ۲۰ سال تعیین نمود. در زمینه طلاق، نفقه، حضانت و ارجاع دعاوی خانوادگی به داوری، ساختاری شفاف و کم و بیش عادلانه ارائه داد. همچنین دادگاه ها موظف به معرفی وکیل معاضدتی برای افراد بی بضاعت شدند (رستمی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۰۰-۱۰۴). در این قانون، ازدواج مجدد مرد تنها در ۹ مورد مجاز شناخته شد؛ از جمله با رضایت همسر اول، ناتوانی همسر در انجام وظایف زناشویی، ابتلا به جنون، اعتیاد مضر، یا محکومیت های خاص. همچنین، طلاق تنها با ارجاع به دادگاه و در چارچوب موارد مشخصی همچون سوء معاشرت، بیماری های صعب العلاج، یا توافق دوطرفه ممکن بود. در حوزه حضانت کودکان نیز تغییرات قابل توجهی اعمال شد. بر اساس مفاد قانون، چنان چه سرپرست قانونی از وظایف خود در قبال کودک قصور ورزد یا مانع ملاقات کودک با والد دیگر شود، دادگاه می تواند مجازات هایی همچون جریمه نقدی یا سلب حق

حضانت را اعمال کند. در صورت فقدان یا عدم صلاحیت پدر، ولایت می توانست به مادر یا جد پدری واگذار شود و در صورت عدم صلاحیت آن ها نیز دادگاه اقدام به تعیین قیم یا امین می نمود (اطلاعات، ۱۳۵۳، ش ۱۴۶۲۶: ۱؛ ۱۹-۲۰: ۱۹۹۹، Hoodfar).

مهمین دخت مزارعی در بهمن ۱۳۵۰ با اشاره به انتقادات قبلی دکتر مبین، به نابرابری های موجود در قوانین اشاره کرد. این بی عدالتی ها باعث شد ضرورت بازنگری در قانون خانواده پررنگتر شود. در ادامه این روند، صادق احمدی، وزیر دادگستری وقت، در تیر ۱۳۵۲ لایحه جدید قانون حمایت خانواده را به مجلس ارائه داد که حاصل بیش از یک سال بررسی کارشناسان حقوقی بود. این لایحه جدید با ۲۸ ماده، تغییرات اساسی نسبت به قانون قبلی داشت. از جمله در ماده ۱۵ حق سرپرستی کودک پس از فوت یا عدم صلاحیت پدر به مادر یا جد پدری داده شد، در ماده ۱۶ ازدواج مجدد مرد بدون اجازه دادگاه جرم محسوب شده و برای همسر دوم و سر دفتر ازدواج مجازات زندان در نظر گرفته شد، و در ماده ۲۲ حداقل سن ازدواج برای زنان ۱۸ سال و برای مردان ۲۰ سال تعیین شد، هرچند با شرایط خاص ازدواج دختران بالای ۱۶ سال نیز امکانپذیر بود (رستمی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۰۷-۱۰۸؛ Afkhami, ۲۰۲۰: ۱۰).

از منظر دیپلماسی زنان، اصلاحات قانون خانواده در ایران بازتاب هایی فراملی نیز داشت. در گزارشی از دکتر مهرانگیز دولتشاهی، نماینده مجلس و عضو شورای بین المللی زنان، آمده که در کنفرانس زنان عرب در بیروت، قانون حمایت خانواده ایران به عنوان الگوی قابل اقتباس در جوامع مسلمان معرفی شد و علاقه مندی بسیاری از نمایندگان کشورهای عربی را برانگیخت. در سخنان دولتشاهی، قانون حمایت از خانواده همچنین همسو با اصول اساسی قطعنامه های کمیسیون مقام زن سازمان ملل معرفی شد (مشرح مذاکرات مجلس شورای ملی ۱۳۵۳/۳/۲۸، جلسه ۱۷۴: ۲۳). بررسی مطبوعات نشان می دهد که قانون جدید حمایت خانواده بر پیشگیری از آسیب های بهداشتی با الزام گواهی سلامت پیش از ازدواج و حمایت از زنان بی بضاعت با تقویت وکالت معاضدتی تأکید داشت (اطلاعات، ۱۳۵۳، ش ۱۴۴۴۵: ۱۷).

در همان سال، لایحه حمایت از کودکان بدون سرپرست تصویب شد که چارچوب حقوقی شفافی برای سرپرستی کودکان زیر ۱۲ سال توسط زوج های بدون فرزند فراهم می کرد. این قانون، شرایطی همچون پنج سال ازدواج بدون فرزند، حداقل ۳۰ سال سن و تأیید صلاحیت اخلاقی، مالی و جسمی را برای متقاضیان تعیین کرده بود. فرآیند سرپرستی ابتدا آزمایشی و سپس قطعی می شد، بدون آنکه رابطه ارث بری میان کودک و سرپرست برقرار باشد. هدف، حفظ منافع مادی و معنوی کودک در یک ساختار قانونی روشن بود (قانون حمایت از کودکان بی سرپرست، ۱۳۵۳، rc.majlis.ir). در مجلس بیست و سوم شورای ملی (دهه ۱۳۵۰)، تمرکز اصلی بر اصلاح قوانین سستی و مدنی برای حمایت از زنان و خانواده بود. بررسی مجموعه این قوانین نشان می دهد که مجلس بیست و سوم تلاش داشت با ایجاد سازوکارهای قانونی دقیق، به مسائل حیاتی خانواده، آموزش و حقوق کودکان بپردازد. در مشروح مذاکرات مجلس نیز تأکید شد که تا پیش از این قانون، نظام حقوقی ایران فاقد چارچوب مدون در زمینه سرپرستی

کودکان بود و تصمیمات در این زمینه بر اساس رویه های فردی اتخاذ می شد. این خلاء حقوقی، تصویب قانون جدید را به ضرورتی اجتماعی و حقوقی تبدیل کرد. (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی ۱۳۵۳/۷/۲۸، جلسه ۱۹۰: ۱۵).

۵. قوانین حوزه اشتغال زنان

ادبیات اقتصادی به بحث اشتغال توجه ویژه ای داشته است. اشتغال زنان نیز به عنوان یکی از موضوعات مهم اقتصادی - اجتماعی هر جامعه مورد توجه علوم مختلف از جمله اقتصاد و جامعه شناسی بوده است. شاید یکی از مباحثی که توجه متخصصان علوم اجتماعی و اقتصادی را به خود جلب کرده؛ بحث و بررسی تمایل روزافزون زنان به حضور در عرصه فعالیت های اقتصادی و استقلال مالی آنها باشد. عوامل زیادی را می توان برای این مهم برشمرد. همچون تحول در ساختار فرهنگی اجتماعی کشور تحول در ساختار اقتصادی خانواده ها ترس از آینده میان زنان، افزایش تقاضا برای کار زنان در بازار کار، بهبود قوانین اشتغال برای زنان و ... از جمله این موارد بودند که در مطالعات مختلف مورد توجه محققین واقع شد. (عرب مازار و دیگران، ۱۳۹۴: ۷۷).

قوانین اشتغال در مجلس بیست و سوم شورای ملی؛ گام هایی در جهت بهبود وضعیت اشتغال و حقوق زنان در ایران برداشت؛ یکی از مهم ترین آنها قانونی در زمینه عدالت جنسیتی در اشتغال، لایحه دولت مبنی بر الحاق ایران به مقاوله نامه شماره ۱۰۰ سازمان بین المللی کار در سال ۱۳۵۰ بود. این قانون، بر پرداخت دستمزدی برابر به زنان و مردان برای کار هم ارزش یکسان تأکید دارد. بر اساس مفاد آن، دولت ها موظف بودند با تصویب قوانین داخلی یا از طریق پیمان های جمعی، اجرای اصل برابری مزد را تضمین کنند. برای تحقق این هدف، ارزیابی دقیق ارزش واقعی مشاغل توسط نهادهای ذی صلاح یا طرفین قرارداد جمعی الزامی شد. همچنین، کشورها می توانند در هنگام تصویب، محدودیت هایی جغرافیایی یا اجرایی برای اجرای این مقاوله نامه تعیین کنند و ده سال پس از الحاق، در صورت لزوم، از آن خارج شوند. هدف اصلی این سند بین المللی، کاهش تبعیض جنسیتی در بازار کار و تضمین عدالت اجتماعی با نظارت مستمر و همکاری های چند جانبه است (قانون الحاق ایران به مقاوله نامه بین المللی شماره ۱۰۰، ۱۳۵۱، rc.majlis.ir). در جریان تصویب لایحه مذکور توسط کمیسیون کار و امور اجتماعی و کمیسیون امور خارجه نیز بررسی و تأیید شد (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی ۱۳۵۰/۱۱/۱۹، جلسه ۳۲: ۱۲).

علاوه بر این، در سال ۱۳۴۷ لایحه قانون خدمات اجتماعی زنان به تصویب رسید؛ بر اساس این قانون، زنان ۱۸ تا ۳۰ ساله دارای مدرک دیپلم یا بالاتر، موظف به انجام یک سال خدمت اجتماعی بودند، مگر در مواردی چون تأهل، سرپرستی خانوار، بیماری یا اشتغال به تحصیل. این زنان پس از گذراندن دوره آموزشی شش ماهه در شهر محل سکونت خود، در حوزه هایی نظیر بهداشت، آموزش، خدمات اجتماعی و فرهنگی به کار گرفته شده و در ازای آن مقرری ماهیانه دریافت می کردند؛ همچنین مشمولان این طرح پس از پایان خدمت، از اولویت در استخدام های دولتی و بهره مند شدن از بورسیه های تحصیلی برخوردار می شدند. این قانون با هدف افزایش سهم زنان در توسعه

ملی، تعهد خدمت را به عنوان پیش شرط استخدام در دستگاه های دولتی تعیین کرده بود (قانون خدمات اجتماعی زنان، ۱۳۴۷، rc.majlis.ir). در سال ۱۳۵۱، قانون مذکور مورد بازنگری قرار گرفت. تغییرات اعمال شده، ضمن گسترش حوزه های خدمت به زمینه های تخصصی و فنی، شرایط معافیت را تعدیل کرد؛ به گونه ای که داوطلبان ورود به دانشگاه تا زمان اعلام نتایج از خدمت معاف شدند و امکان انجام خدمت به صورت داوطلبانه، حتی بدون محدودیت سنی، فراهم گردید؛ همچنین زنان پس از آموزش در نزدیک ترین مرکز آموزشی به محل زندگی خود، به مناطق نیازمند اعزام می شدند و در آنجا حقوقی معادل سپاهیان انقلاب دریافت می کردند. زنان داوطلبی که عملکرد مطلوبی در مناطق روستایی داشتند، امکان استخدام رسمی پیدا می کردند. افزون بر این، وزارت جنگ مسئولیت آموزش نظامی زنان را بر عهده گرفت و مقرر شد که مشمولان، پس از دریافت آموزش های خاص، تعهد دو سال خدمت ارائه دهند. (قانون خدمات اجتماعی زنان، ۱۳۵۱، rc.majlis.ir).

همزمان با تصویب و اصلاح قوانین مرتبط با خدمات اجتماعی زنان در مجلس بیست و سوم، اجرای این سیاست ها نیز به تدریج وارد مرحله میدانی شد. به گزارش روزنامه های آن زمان، در ابتدای دهه ۱۳۵۰، حدود ۱۵۰۰ زن تحصیل کرده پس از طی دوره های آموزشی، در قالب سپاه خدمات اجتماعی زنان به کلینیک های بهداشت و تنظیم خانواده اعزام شدند (اطلاعات، ۱۳۵۰، ش ۱۳۶۱۴: ۴). در اصلاحیه سال ۱۳۵۱، با افزودن تبصره هایی به ماده سوم، شرایطی فراهم شد که زنان دیپلمه بتوانند تا زمان اعلام نتایج کنکور یا در صورت قبولی در دانشگاه، از خدمت اجتماعی معاف شوند. همچنین امکان ثبت نام داوطلبانه بدون محدودیت سنی برای فارغ التحصیلان سال های گذشته نیز فراهم گردید. همچنین زنان داوطلبی که برای خدمت به روستاها اعزام می شدند، از حقوق و مزایای مشابه با سپاه دانش و سپاه بهداشت برخوردار بودند. این تدابیر، تعادلی میان تداوم تحصیلات عالی و مشارکت اجتماعی زنان ایجاد کرد (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی ۱۳۵۱/۳/۲، جلسه ۵۸: ۱۳).

سومین مرحله اصلاح این قانون در سال ۱۳۵۳ صورت گرفت. این اصلاحیه، به منظور ارتقاء کارآمدی نظام خدمات اجتماعی، شرایط سنی مشمولان را مشخص تر کرد: زنان دیپلمه بین ۱۸ تا ۲۵ سال، دارندگان مدارک بالاتر تا سن ۳۰ و دارندگان دکتری تا ۳۲ سال مشمول خدمت می شدند؛ همچنین الزام به ارائه برگ پایان خدمت برای ادامه تحصیل در مقاطع دکتری، رسمی شد. از دیگر اصلاحات این مرحله، اختصاص حقوق به زنان لیسانسه و بالاتر در دوره آموزشی و مشروط شدن استخدام آنان به ارائه گواهی خاتمه خدمت یا معافیت بود. دختران و زنان دارای مدرک تحصیلی در رشته هایی مانند علوم اجتماعی، روان شناسی، آمار بهداشتی، داروسازی، پرستاری، فیزیوتراپی و دندانپزشکی، متناسب با نیاز وزارتخانه های مختلف از جمله بهداشت، آموزش و پرورش، کار و امور اجتماعی، شهربانی و وزارت تعاون به خدمت اعزام می شدند (اطلاعات، ۱۳۵۰، ش ۱۳۶۱۴: ۴). اجرای قانون به وزارت آموزش و پرورش واگذار شد (قانون خدمات اجتماعی زنان، ۱۳۵۳، rc.majlis.ir).

نکته قابل توجه در مذاکرات سال ۱۳۵۳، پیشنهاد نماینده زن مجلس، فاطمه پیرنیا، برای معافیت زنان دارای فرزند، زنان بیوه و زنان سرپرست خانوار از خدمت اجتماعی بود. در اصلاحیه سال ۱۳۵۳، قید جدیدی اضافه شد که دریافت پروانه اشتغال برای فارغ التحصیلان مقاطع لیسانس و بالاتر، منوط به ارائه گواهی پایان خدمت اجتماعی یا معافیت دائم شد. این بند، با پیوند زدن میان اشتغال حرفه ای و انجام خدمت اجتماعی، سازوکاری الزامی برای تعمیق مشارکت زنان تحصیل کرده در فرایندهای توسعه‌ای ایجاد کرد (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی ۱۳۵۳/۳/۲۸، جلسه ۱۷۴: ۲۴). اصلاحات نهایی قانون، خدمت اجتماعی را پیش شرط اشتغال و ادامه تحصیل زنان تحصیل کرده قرار داد و با افزایش مزایای مالی دوره آموزشی (اطلاعات، ۱۳۵۳، ش ۱۴۵۵۰: ۱)، نقش مهمی در هدایت زنان به برنامه‌های توسعه‌ای دولت ایفا کرد. در مجموع، مجموعه قوانین خدمات اجتماعی زنان در سه مرحله، نمایانگر تلاش سازمان یافته حکومت برای جذب نیروهای زن در پروژه‌های توسعه‌ای و تقویت نقش آنان در نظام اداری و اجتماعی کشور بود. با آنکه رویکردی وظیفه محور و از بالا به پایین در آن مشهود است؛ این قوانین بطور عمده به سود زنانی بود که به اطلاعات و منابع اجتماعی و اقتصادی کافی برای بهره‌گیری از نظام حقوقی دسترسی داشتند. با این حال، نباید اهمیت ایدئولوژیک، نمادین، اجتماعی و روانی این اصلاحات را نادیده گرفت. این اصلاحات به زنان و کل جامعه نشان داد که زنان شایسته حقوق بیشتری نسبت به آن چه سنت‌ها به آنان اختصاص داده بودند هستند و به ویژه در بُعد اجرایی، یکی از نخستین تلاش‌ها برای ادغام نظام‌مند نیروی زنان در ساختارهای عمومی محسوب می‌شود و شایسته تحلیل از منظر نظریه‌های توسعه جنسیتی و رفاه اجتماعی است. تحقیقات معاصر در حوزه مشارکت سیاسی زنان، به ویژه در زمینه نمایندگی، نشان دادند که حضور زنان در عرصه قانون‌گذاری، تنها به افزایش عددی نمایندگان زن محدود نمی‌شود؛ بلکه می‌تواند سبب تغییر در نگرش‌های عمومی، اولویت بخشی به مسائل محرومان، و تلطیف رفتارهای حزبی گردد. شواهد تجربی نشان می‌دهد که وجود زنان در احزاب سیاسی، نه تنها سطح خصومت حزبی را کاهش می‌دهد، بلکه بهبود روابط بین گروهی نسبت به سیاستمداران زن را نیز به همراه دارد. از این منظر، حتی حضور نمادین زنان در مجالس، می‌تواند به عنوان محرکی برای بازسازی منطقی تعاملات سیاسی و اجتماعی عمل کند (Sarangi et al, ۲۰۲۳: ۲).

۶. لایحه و طرح

در نظام قانون‌گذاری ایران دو مسیر اصلی برای پیشنهاد و تصویب قوانین وجود دارد: «لایحه» و «طرح». این دو ابزار، هرچند هر دو می‌توانست در پروسه تصویب قانون قرار گیرد؛ اما از نظر منشأ تهیه، فرآیند بررسی، و پشتوانه کارشناسی تفاوت‌هایی دارند؛ لایحه پیشنهادی است که از سوی دولت پس از تصویب در هیئت وزیران، به مجلس شورای اسلامی ارائه می‌شود. این نوع پیشنهادها معمولاً پس از بررسی‌های کارشناسی در وزارتخانه‌ها و کمیسیون‌های تخصصی دولت تهیه می‌شوند و به دلیل پشتوانه کارشناسی قوی‌تر از اولویت بیشتری در فرآیند قانون‌گذاری برخوردارند (هاشمی، ۱۳۸۶: ۱۳۷). از سوی دیگر طرح پیشنهادی است که توسط حداقل ۱۵ نفر از نمایندگان

مجلس تهیه و به هیئت رئیسه مجلس تقدیم می‌شود. این نوع پیشنهادها معمولاً در پاسخ به نیازهای فوری با خلأ های قانونی ارائه می‌شوند و پس از بررسی در کمیسیون های تخصصی مجلس، در صحن علنی مطرح می‌گردند. با این حال، برخی کارشناسان معتقدند که طرح ها ممکن است به دلیل عدم برخورداری از پشتوانه کارشناسی لازم در مقایسه با لوایح، از کیفیت پایین تری برخوردار باشند (هاشمی، ۱۳۸۶: ۱۳۹).

در دوره بیست و سوم مجلس شورای ملی بیشترین مصوبات مرتبط با حقوق و مسائل زنان به صورت لایحه از سوی دولت به مجلس ارائه شدند. یکی از علل اصلی این تمرکز نقش برجسته فرح و اشرف پهلوی در پیشبرد برنامه های توسعه اجتماعی و فرهنگی بود. فرح با تأسیس و حمایت از سازمان زنان ایران، بستری را برای تدوین و پیشنهاد لوایحی فراهم کرد که هدف آنها بهبود وضعیت حقوقی و اجتماعی زنان در کشور بود. این سازمان، با بهره گیری از کارشناسان و فعالان حوزه زنان نقش مهمی در تهیه پیش نویس های قانونی ایفا کرد که سپس از طریق دولت به مجلس ارائه می شدند. از جمله مهمترین این لوایح می توان به قانون حمایت خانواده اشاره کرد که در سال ۱۳۵۳ به تصویب رسید. این قانون که با تلاش های مستمر سازمان زنان ایران تدوین شده بود، تغییرات قابل توجهی در حقوق خانواده ایجاد کرد از جمله محدود کردن حق چند همسری مردان و افزایش سن قانونی ازدواج برای دختران (سالنامه زنان، ۱۳۴۵)، با این حال نمایندگان زن در مجلس شورای ملی نقش فعالی در ارائه طرح های مستقل نداشتند این عدم مشارکت در ارائه طرح ها می تواند به دلایل مختلفی باشد، از جمله ساختار متمرکز قدرت در دولت، محدودیت های سیاسی و اجتماعی برای فعالیت های مستقل زنان و همچنین تمرکز آنها بر حمایت از لوایح دولتی که از حمایت های بالایی برخوردار بودند. در مجموع تصویب قوانین مرتبط با حقوق زنان در دوره بیست و سوم مجلس شورای ملی بیشتر نتیجه تلاش های نهادهای دولتی بود تا ابتکارات مستقل نمایندگان زن مجلس. این رویکرد نشان دهنده تمرکز قدرت اجرایی در دست دولت و نهادهای وابسته به آن بیشتر در پیشبرد اصلاحات اجتماعی در آن دوره موثر بوده است.

۷. نتیجه

یافته های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که افزایش فزاینده نسبی حضور زنان در این دوره، تأثیر مستقیمی بر جهت گیری محتوای قوانین در حوزه های اساسی همچون آموزش، اشتغال، و حقوق خانواده داشته است. از جمله دستاوردهای مهم این دوره، می توان به قانون حمایت از خانواده، تصویب قوانین خدمات اجتماعی زنان، برابری دستمزد، آموزش رایگان، و سرپرستی کودکان بی سرپرست اشاره کرد. قوانینی که در جهت بهبود جایگاه اجتماعی و حقوقی زنان نقش آفرینی کردند. مشارکت فعال زنان در حمایت از این لوایح، نشان می‌دهد که حضور جنسیتی متنوع در پارلمان، می تواند زمینه ساز عدالت اجتماعی و قانون گذاری حساس نسبت به جنسیت شود. با این حال، بررسی ها نشان داد که موانع ساختاری و فرهنگی همچنان مانع از بهره برداری کامل زنان از ظرفیت های قانونی ایشان بود. باورهای مردسالارانه، نبود زیرساخت های حمایتی، محدودیت دسترسی به منابع مالی و فقدان شبکه

های پشتیبان از جمله چالش های جدی بودند که مشارکت پایدار زنان در سیاست را تضعیف می کردند. بنابراین، افزایش حضور کمی زنان، گرچه گامی مهم بود؛ اما به تنهایی برای تحقق توازن جنسیتی در قانون گذاری کافی نبود. برای تداوم و تقویت این مسیر، اصلاح ساختارهای تبعیض آمیز، افزایش حمایت های قانونی و اجتماعی و باز تعریف نقش زنان در عرصه های سیاسی ضروری بود. پژوهش حاضر پیشنهاد می دهد که در تحقیقات آتی، ابعاد فرهنگی و روانی مشارکت سیاسی زنان با نگاهی بینا رشته ای مورد بررسی قرار گیرد. در نهایت، این پژوهش نشان داد که مشارکت زنان در مجلس بیست و سوم شورای ملی، به رغم محدودیت ها و موانع ساختاری، گامی جدی و مؤثر در جهت بهبود وضعیت حقوقی زنان بود. این تجربه تاریخی، ظرفیت الگوبرداری برای سیاست گذاری های آینده را دارد، به ویژه در مسیری که مشارکت برابر و معنادار زنان را نه فقط به عنوان یک هدف، بلکه به مثابه ضرورتی برای توسعه دموکراتیک و پایدار قلمداد می کند.

کتابنامه

- ساناساریان، الیز (۱۳۸۴)، جنبش حقوق زنان در ایران: طغیان، افول و سرکوب از ۱۲۸۰ تا انقلاب ۵۷، ترجمه فوشین احمدی خراسانی، تهران: اختران.
- شجاعی، زهرا (۱۳۷۲)، *نخبگان سیاسی ایران از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی*، جلد ۴، تهران: سخن.
- حاجی پور ساردویی، سیمین (۱۳۹۸)، *زنان و مشارکت سیاسی*، تهران: ذهن آویز.
- حزب ایران نوین به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۴)، جلد ۴، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- فتحی، مریم (۱۳۸۳)، *کانون بانوان با رویکردی به ریشه های تاریخی حرکت های زنان در ایران*، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- فرهنگ قهرمانی، عطاء الله (۱۳۵۶)، *اسامی نمایندگان شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانون گذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه از ۲۵۰۸ تا ۲۵۳۶ شاهنشاهی*.
- کار، مهرانگیز (۱۳۷۹)، *مشارکت سیاسی زنان؛ موانع و امکانات*، تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
- هاشمی، سید محمد (۱۳۸۶)، *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران*، جلد دوم، چاپ پانزدهم، تهران: میزان.

مقالات

- رستمی، طیبه و مرتضی نورائی و نزهت احمدی (۱۴۰۱)، *زمینه ها و ضرورت های مطرح شدن لایحه حمایت از خانواده و نقش مجالس ۲۱ و ۲۳ شورای ملی در تصویب آن*، تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، س ۱۴، ش ۳۵.

- عرب مازار، عباس و محمد صادق علی پور و یاسر زارع نیا کوکی (۱۳۹۴)، تحلیل عوامل اجتماعی-اقتصادی موثر بر اشتغال زنان در ایران، فصلنامه اقتصاد و الگو سازی، سال ۴، ش ۱۷ و ۱۸.
- علم، محمدرضا و منا حمیدی نسب و سمیره حزباوی (۱۳۹۰)، زنان و مشارکت سیاسی، فصلنامه علمی و پژوهشی زن و فرهنگ، س ۳، ش ۹.
- کشتی آرا، کیمیا و مرتضی نورائی و علی اکبر جعفری (۱۴۰۰)، ارزیابی رویکرد مجلس شورای ملی در قبال برنامه‌های توسعه ۱۳۲۷-۱۳۵۶ ش، فصلنامه علمی تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، س ۱۳، ش ۳۱.

مطبوعات

- سالنامه زنان ایران، ۱۳۴۵، تهیه و تنظیم اکواف ایران، تهران، اسفند ماه.
- اطلاعات، ش ۱۳۵۹۵، ۲۱ شهریور ۱۳۵۰.
- اطلاعات، ش ۱۳۶۱۴، ۱۲ مهر ۱۳۵۰.
- اطلاعات، ش ۱۴۰۵۳، ۲۷ اسفند ۱۳۵۱.
- اطلاعات، ش ۱۴۳۸۰، ۲۷ فروردین ۱۳۵۳.
- اطلاعات، ش ۱۴۴۴۵، ۱۰ تیر ۱۳۵۳.
- اطلاعات، ش ۱۴۵۵۰، ۱۳ آبان ۱۳۵۳.
- اطلاعات، ش ۱۴۶۲۶، ۱۵ بهمن ۱۳۵۳.
- اطلاعات، ش ۱۴۶۰۱، ۱۵ دی ۱۳۵۳.
- اطلاعات، ش ۱۳۵۸۵، ۹ شهریور ۱۳۵۰.

منابع الکترونیکی

- مشروح مذاکرات مجلس بیست و سوم شورای ملی، جلسه ۷۸ (۱۳۵۱/۹/۲۱)، جلسه ۱۶۷ (۱۳۵۳/۲/۲۶)، جلسه ۱۷۴ (۱۳۵۳/۳/۲۸)، جلسه ۱۹۰ (۱۳۵۳/۷/۲۸)، جلسه ۳۲ (۱۳۵۰/۱۱/۱۹)، جلسه ۵۸ (۱۳۵۱/۳/۲)، جلسه ۱۱۴ (۱۳۵۲/۳/۲۹)، روابط عمومی مجلس شورای ملی.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، قوانین و مقررات، قانون اجازه الحاق دولت شاهنشاهی ایران به مقاوله نامه شماره ۱۰۰ مربوط به تساوی اجرت کارگران زن و کارگران مرد در قبال کار هم ارزش ، مصوب ۱۳۵۱، rc.majlis.ir، ۱۴۰۳/۳/۲۲.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، قوانین و مقررات، قانون اصلاح پاره‌ای از مواد قانون خدمات اجتماعی زنان، مصوب ۱۳۵۱، rc.majlis.ir، ۱۴۰۳/۳/۲۲.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، قوانین و مقررات، قانون خدمات اجتماعی زنان، مصوب ۱۳۴۷، rc.majlis.ir، ۱۴۰۳/۳/۲۲.

- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، قوانین و مقررات، *قانون اصلاح پاره‌ای از مواد قانون خدمات اجتماعی زنان*، مصوب ۱۳۵۱، rc.majlis.ir، ۱۴۰۳/۳/۲۲.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، قوانین و مقررات، *قانون اصلاح خدمات اجتماعی زنان*، مصوب ۱۳۵۳، rc.majlis.ir، ۱۴۰۳/۳/۲۲.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، قوانین و مقررات، *قانون تاسیس خدمات درمانی عائله درجه یک افسران و همافران و کارمندان ارتش شاهنشاهی و ژاندارمری کل کشور و شهربانی کل کشور*، مصوب ۱۳۵۱، rc.majlis.ir، ۱۴۰۳/۳/۲۲.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، قوانین و مقررات، *اساسنامه صندوق آموزش فرزندان کارگران*، مصوب ۱۳۵۲، rc.majlis.ir، ۱۴۰۳/۳/۲۲.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، قوانین و مقررات، *قانون تامین وسائل و امکانات تحصیل اطفال و جوانان ایرانی*، مصوب ۱۳۵۳، rc.majlis.ir، ۱۴۰۳/۳/۲۲.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، قوانین و مقررات، *قانون حمایت خانواده*، مصوب ۱۳۵۳، rc.majlis.ir، ۱۴۰۳/۳/۲۲.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، قوانین و مقررات، *قانون حمایت از کودکان بدون سرپرست*، مصوب ۱۳۵۳، rc.majlis.ir، ۱۴۰۳/۳/۲۲.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، *اسناد پارلمانی فارسی*، <https://arian.ical.ir/>، ۱۴۰۴/۱/۲۴.

مصاحبه‌ها

- ابتهاج سمیعی، نیره (۱۹۸۴/۴/۶)، *مصاحبه بانیره ابتهاج سمیعی کوشنده حقوق زن؛ نماینده مجلس شورای ملی (۱۳۵۷ - ۱۳۴۵)*، شیرین سمیعی، *دور ماساچوست*، بنیاد مطالعات ایران : <https://fis-iran.org/fa/oralhistory>
- دولتشاهی، مهرانگیز (۱۹۸۴/۵/۲۲)، *مصاحبه با مهرانگیز دولتشاهی نماینده مجلس بیست و سوم شورای ملی*، شیرین سمیعی، لس آنجلس، بنیاد مطالعات ایران : <https://fis-iran.org/fa/oralhistory>.

- Afkhami, M. (۲۰۲۰). *Reforming family law: How women's groups are confronting exclusion, injustice and violence against women*. Women's Learning Partnership (WLP) & Georgetown Institute for Women, Peace and Security (GIWPS). <https://giwps.georgetown.edu/resource/reforming-family-law>.
- Asiedu, E., Branstetter, C., Gaekwad-Babulal, N., & Malokele, N. (n.d). *The effect of women's representation in parliament and the passing of gender sensitive*, University of Kansas; American Institutes for Research; State University of New York at Fredonia. Retrieved from <https://www.aeaweb.org/conference/۲۰۱۸/preliminary/paper/and5yEb5h>.
- Hoodfar, H. (۱۹۹۹). *The women's movement in Iran: Women at the crossroads of secularization and Islamization*. Grabels Cedex, France: Women Living Under Muslim Laws.

- Keddie, N. R. (۲۰۰۰). *Women in Iran since ۱۹۷۹*. Social Research, ۶۷(۲), ۴۰۵-۴۳۸.
- Maguire, S. (۲۰۱۸). *Barriers to women entering parliament and local government*. IPR Report, University of Bath.
- Reid, E. (۱۹۸۸, April ۱۴). *Interview with Elizabeth Reid, Mahnaz Afkhami*. Oakland, New Zealand: Foundation for Iranian Studies. <https://fis-iran.org/fa/oralhistory>.
- Sarangi, Subrat; Singh, R K Renin; Thakur, Barun Kumar (۲۰۲۳) : *Interrelationship between share of women in parliament and gender and development: A critical analysis*, Administrative Sciences, ISSN ۲۰۷۶-۳۳۸۷, MDPI, Basel, Vol. ۱۲, Iss. ۴, pp. ۱-۱۵, <https://doi.org/۱۰.۳۳۹۰/admsci۱۲۰۴۰۱۰۶>.